

i fängelset utan att ha fått någon dom. Förf. överlåter till läsaren att ställa frågan: Vilken roll spelade privata känslor och intressen i 1600-talets trolldomsprocesser, där närmare 300 personer avrättades?

Det ropades i skymningen... är en rik exempelsamling av folklore från en annars svagt dokumenterad tidsperiod. Den är värdefull som korrelerat till senare tiders arkivuppteckningar, främst naturligtvis när det gäller Gotland, men säkert också för resten av Sydskandinavien. Boken demonstrerar domstolsprotokollens användbarhet som folkloristiskt källmaterial. Den som till äventyrs trott att sådana akter är dammiga, döda och ointressanta skulle bli förvånad vid läsningen av denna bok. Sällan har jag kommit så levande människor så nära in på livet!

Ulf Palménfelt, Visby/Bergen

Nils-Arvid Bringéus: *Skånska kistebrev*. Skånes Hembygdsförbund och Carlsson Bokförlag. Lund/Stockholm 1995. 325 s., ill. English summary. ISBN 91-7798-983-X.

Nils-Arvid Bringéus kan sitt ämne när han går till verket. Incitamentet har varit det Berlingska tryckeriets överlämnande till och iordningställande på Kulturen i Lund. Medan museets årsbok behandlade boktryckarkonsten, firade Skånes Hembygdsförbund tilldragelsen genom att ge ut *Skånska kistebrev*.

Här föreligger en medveten geografisk begränsning: det är endast Skåne som gäller med det Berlingska tryckeriet, där kistebrevstillverkningen påbörjades 1756, det Lundbergiska, som bröderna Nils Petter och Johan Petter startade 1829, bägge i Lund, samt i Kristianstad Fredrik Folqvart Cedergréen på 1810-talet.

Dessa behandlas i var sitt avsnitt med hela produktionen i detalj redovisad. Eftersom de till stor del har begagnat samma eller närstående motiv sker en oundviklig upprepning. Framställningarna inleds med en programförklaring.

Kistebreven har inte omfattats av tryckeriernas leveransplikt till de vetenskapliga biblioteken och insamlingen av data har främst skett via museernas föremålsbestånd av kistebrev och tryckstockar, kompletterad med

en inventering av alla dem som befinner sig i privat ägo, och en genomgång av Nordiska museets frågelista.

Kulturhistoriska museet i Lund fick sin första stora samling redan 1882, men också museerna i Kristianstad och Trelleborg har betydande bestånd.

Bringéus presenterar den tidigare forskningen och apostroferar Bengt Bengtsson och Bengt Jacobssons inventeringsarbete och Sten Åke Nilssons och framför allt V.E. Clausens betydande publicering. Beträffande sin egen forskning i ämnet, som pågått under lång tid, förklarar förf. att han "ibland fått anledning att korrigera sig själv, vilket bör observeras av den som använder mina uppsatser i litteraturforskningen".

Benämningen kistebrev analyseras och äger full teckning vad gäller Skåne, eftersom man där hade kistan som främsta förvaringsmöbel av de personliga ägodelarna. I övre Sverige däremot var skåpet eller loftet den naturliga förvaringsplatsen. I kistornas lock klistrades de kolorerade och prisbilliga trycken, en liten konstutställning i miniatyr som flyttade med ägaren. Med hänsyn till detta använder förf. genomgående benämningen kistebrev, oavsett om de suttit i en kista eller ej.

Undertiteln är Kistebrev eller tryckta bilder för folket, vilket säger oss vilken kundkrets man vände sig till.

De motiv som kvantitativt dominerar är skildringar ur Bibelns värld, ur Gamla testamentet Syndafallet, Abrahams offrande av ende sonen Isak, Davids strid med Goliat, Samsom dräper lejonet m.fl. Ur Nya testamentet har vi evangelisterna, Marie bebådelse, passionshistoriens alla moment, de visa och de fåvitska jungfrurna – motiv som man känner igen från bonadsmåleriet som de mest älskade och säljbara. Detta var en bildpredikan så god som någon.

Kistebreven berättade om kunglig prakt, men också om vardagslivet bland hantverkare, bönder och tjänstefolk, de speglade äktenskapets skiftande lycka och gav anvisningar om hur man som gammal kunde bli ung och vacker på nytt.

Vördnaden för överheten inpräntades genom alla bildtrycken av kungaparen, vanligen framställda till häst eller i kröningsprakt. Något snabbt förmedlande av nyheter har man inte bemödat sig om. Bilderna av Adolf Fredrik trycktes i Lund 1758, fjorton år efter giftermålet med Lovisa Ulrika, och sju år efter kröningen. Och det uppseendeväckande mordet på Gustav III

påverkade inte självärudet av kungens bild åtta år efter mordet. (Ett undantag var Struensee-skandalen som omedelbart avsatte spår på bägge sidor Sundet – det gällde ju en avrättad älskare och en landsförvisad drottning.)

I övrigt var kungars och drottningars individuella utseende utan betydelse – köparna hade inte sett dem i verkligheten. Därför gick det bra att använda tysk-danska stockar för bilder av Gustav III och hans gemål Sofia Magdalena lika väl som för Frederik V och Juliane Marie. De danska stockarna gick ofta tillbaka på de tyska, ett förfaringssätt som tillämpats redan vid reformationens utgåvor efter Lutherbibeln.

Många tyska formskärare och brevmålare hade en storartad omsättning. Brief-Mahler var den tyska yrkestiteln. Ordet kommer av latinska *breve* eller *litera brevis* för kort meddelande. Bringéus hänvisar till produktionen i Augsburg och Nürnberg (s. 21), men kunde också ha nämnt den stora tillverknings i Lübeck, som oftast är förbigången. Von Lutgendorf har en komprimerad framställning med namn och data för alla de verksamma vid Hundstrasse av "Briefmahler, Formschneider und Kartenmacher (*Mitteilungen des Vereins für Lübecker Geschichte und Altertumskunde*, Lübeck 1920). Han tar där upp det sensationella fyndet vid restaureringen av korstolarna 1850 i Jacobikyrkan i Lübeck, som då befanns vara fullklistrade med kistebrev, flera daterade och signerade. Artikeln är tyvärr ej illustrerad.

De äldre religiösa motiven som Himladrottningen, heliga Magdalenas himmelsfärd, Skyddsmantelmadonnan och blodsmystiken kring Korset var skapade för en katolsk kundkrets och utan avsättning i det lutheranska Sverige.

Bringéus tar upp skyddsaspekten och om det ansetts betydelsefullt att sätta bilder med avvärjande kraft i sina kistor som stöldskydd, vilket skulle kunna gå tillbaka på äldre bruk (Jean Adhemar har en madonnabild som suttit i en resekoffert, 1968, bild 25), men förf. ansluter sig till Sten Åke Nilssons uppfattning att det sena bruket är en modéföreteelse.

En stor del av kistebreven skapades för att höja arbets- och plikt-moralen. Hit hör t.ex. bladet om Sömnens och lättjans skamlighet med de spinnande svinen och som gått ut i stora upplagor. Som nykterhetspropaganda tjänade ett dubbeltryck av De tre männen i den

brinnande ugnen och Konung Nedbudkanezar, nesligt skildrad på alla fyra, betande bland oxar, medan profeten Daniel, som förde ett nyktert leverne, uppges ha en vacker hy (!).

Hanrej och Käringkvarnar var populära motiv, som går direkt tillbaka på tyska tryckstockar. Käringmalningen, där gamla gummor återuppstår som vackra unga flickor, äger rum i en väderkvarn, vars tyska ursprung markeras av den groteska ansiktsmasken, normalt med öppen mun varur mjölet strömmar – här i form av ett gumshuvud. De nymalda kvinnorna får givetvis ta en annan väg ut. Förlagan går tillbaka på ett stick av Albrecht Schmidt i Augsburg.

Bland rester av katolsk fromhet som överlevt in på 1800-talet tar Bringéus upp två blad, de enda kända i sitt slag, med Sankt Olof och Heliga Birgitta. Bladet med Sankt Olof, tryckt hos Cedergréen i Kristianstad 1834, återger illustrationen ur Linnés *Skånska resa* med en mycket lång text, där bruket att besöka den heliga träskulpturen och bestryka sina onda lemmar med helgonets undergörande silveryxa då säges ha upphört (s. 285). Bladet med Heliga Birgitta, för övrigt i förf. ägo, visar "Den heliga Birgitta eller Brita, det namnkunnigaste Helgon i Svenska Historien". Framställningen har ingen som helst anknytning till äldre ettbladstryck. Här står helgonet likt en borgfru på 1600-talets porträttuppställningar vid ett bord mot bakgrundsmontage av ett tofsprytt draperi.

Kistebreven skulle i sin tur utnyttjas som förlagor för både flamskvävnader och bonadsmålningar. Bringéus ger exempel på hur flamskväverskorna kopierat både Adam och Eva vid kunskapens träd, regentparet Gustav III och Sofia Magdalena, Marie bebådelse och Hanrejen på sin tupp. När det gäller bonadsmålarer frångår förf. sin strikta geografiska gräns och tar med en bild av en småländsk bonadsmålning.

Skånska kistebrev är en utomordentligt väldokumenterad, kunskapsrik och skönt illustrerad bok. Recensenten konstaterar dock med beklagande att den geografiska begränsningen sannolikt omöjliggör att Sverige någonsin kommer att få en samlad framställning i serien *Populäre Druckgraphik Europas*, där V E Clausen presenterat Danmark, Wolfgang Brückner Tyskland, Jean Adhemar Frankrike etc. Sveriges utgivning kommer att förbli uppstyckad, där de skånska och småländska tryckerierna förblir separat dokumentera-

de, liksom Stockholms egen Formschneider Petter Lorens Hoffbro.

Honni soit qui mal y pense. Här har nu de skånska kistebreven fått en lysande presentation, som på ett pedagogiskt och roande sätt låter oss följa de tyska bildtryckens väg via Danmark ut till de skånska bondstugorna.

Maj Nodermann, Stockholm

Sigrid Metken: *Der Kampf um die Hose. Geschlechterstreit und die Macht im Haus. Die Geschichte eines Symbols.* Campus Verlag, Frankfurt/New York 1996. 143 s., ill. ISBN 3-593-35481-0.

Berättelsen om gubben och gumman som gjorde arbetsbyte är ett gammalt exempel på vådan av att byta könsroller. Genom att visa hur illa det gick för båda parterna var den inte bara lustig utan inpräntade även med omvända förtecken hustavlans slutord: "När var och en sin syssla sköter, så går allt väl, evad oss möter." "Byxe-kriget" och "Kjol-kriget" är en motsvarighet på bildberättelsens och klädskickets område.

Byxe-kriget är dock inte bara en fiktion. En kall vinterdag under andra världskriget kom två av mina kvinnliga klasskamrater cyklande den milslånga vägen från hemmet till kommunala mellanskolan, iförda långbyxor. En sådan syn hade ingen sett tidigare i det lilla municipalsamhället och kölden var ingen ursäkt. Deras tilltag renderade dem en veritabel utskällning av skolans rektor i aulan efter morgonbönen. Först långt senare insåg jag att rektorn hade Skriftens stöd för sin avbasning: "En kvinna skall icke bära vad till en man hör, ej heller skall en man sätta på sig kvinnokläder; ty var och en som så gör är en styggelse för Herren, din Gud" (5 Mos. 22:5). Kläderna är inte bara något som man skyler och värmer kroppen med eller prålar med utan också en könsmarkering. Och att könen skall kunna särskiljas är en gammal doktrin.

Också en del av de humoristiska ettbladstrycken om byxe-kriget kan åberopa ett bibliskt stöd för de sju kvinnornas strid, låt vara att det här inte talas om byxor. I Jesaja kapitel 3 heter det i en profetia: "Och på den tiden skola sju kvinnor fatta i en och samma man och

säga: 'Vi vilja själva föda oss och själva kläda oss; låt oss allenast få bära ditt namn, och tag så bort vår smålek'." Idag är kvinnan inte längre beroende av mannen vare sig för att föda eller kläda sig och ingen reagerar längre för hennes långbyxor vare sig till vardags eller fest. Byxe-kriget tillhör kulturhistorien.

Jag hade själv tänkt behandla byxe-krigsmotivet (jfr *Rig* 1977:43), men det var nog lika bra att jag inte kom till skott, ty samtidigt har den tyska bildforskaren Sigrid Metken intresserat sig för det. Eftersom hon, bosatt i Paris, befunnit sig närmare de kontinentala bildkällorna har hon haft bättre förutsättningar att behandla "Der Kampf um die Hose". En miniversion publicerade hon i utställningskatalogen "Bunte Bilder am Bienenhaus. Malereien aus Slowenien" (München 1991). En monografi föreligger nu i en rikt illustrerad volym. Byxe-krigsmotivet infogas här i en bred kontext, som ingalunda är begränsad enbart till bilder utan också behandlar motivets "litteraturhistoria", som omfattar talesätt, diktkonst, mästersångarnas sång och fastlagsspel. Karakteristiskt är att mannen i dessa framställningar utan minsta nyansering antingen framställs som herre i sitt hus eller som toffelhjälte.

I underrubriken anger Sigrid Metken att det är fråga om en symbols historia, och därmed lyfter hon ämnet från kuriositetsnivån. Med tysk grundlighet tecknar hon först byxornas dräkthistoria och ordhistoria innan hon nalkas avsnittet "Byxorna gör mannen". När enligt sägnen kung Albrekt av Mecklenburg kallade drottning Margareta "Kung byxlös", säger detta inte så lite om byxorna som manssymbol i äldre tid. Redan från samma århundrade, 1300-talet, har Sigrid Metken funnit de första avbildningarna av byxe-kriget i ett par franska bokillustrationer.

Att byxorna var en manssymbol betydde samtidigt att de kunde fungera som en sexualsymbol. För att ölet lättare skulle jäsa kunde man täcka över öltunnan med ett par mansbyxor, heter det i en uppteckning i Folklivsarkivet i Lund (M 2574). Byxorna förknippades med mannens potens samtidigt som de dolde hans könsdelar. Det var ett grovt skamstraff för en man då en kvinna drog honom naken med ett rep fäst om manslemmen runt gator och torg till allmänt åtlöje. Sigrid Metken lämnar ett bildexempel från Belgien och det är inte ensamt i sitt slag från 1500-talet (G. Hedberg i *Rig* 1971:90; A.B. Rooth, *Exploring the Garden of De-*